

RUS ORYANTALİST FAALİYETLERİ VE OSMANLI İMPARATORLUĞU*

İsmail PEHLİVAN**

Öz

19. yüzyıl, dünyada "Doğu Sorunu" olgusunun ortaya çıktığı ve şekillendiği bir yüzyıl olarak karşımıza çıkmıştır. Bu sorunun somutlaşmasının köklerine indiğimizde sömürgeciliğin bir uzantısı olarak ortaya çıkan Oryantalizmin, bir felsefi düşünüşten bilimsel ve entelektüel bir uğraş alanına yöneliminin olduğunu söylemek mümkündür. Bir paradoks olarak bu düşünüş biçiminin ve bu yöndeki etkinliklerin modern dünyanın birçok bilim disiplininin doğuşunda ve gelişmesinde ironik bir biçimde payı olduğunu söylemek yanlış değildir. Sömürgeciliğin emperyalizm çağına evirildiği 19. Yüzyılda oryantalist faaliyetler aynı zamanda politikanın da bir aracına dönüşmüştür. Oryantalizm dönemin büyük güçlerinin dünyanın pek çok bilinen-bilinmeyen yerlerinde coğrafya, tarih, etnoloji, antropoloji, haritacılık, arkeoloji vb. alanlarda inceleme ve araştırmalarla kendini göstermiş ve bu süreç aynı zamanda "Doğu Sorunu" olgusunun da hazırlayıcısı olmuştur. Bu açıdan Rusya İmparatorluğu'nun özellikle Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yürüttüğü Oryantalist çalışmalar Osmanlı İmparatorluğu topraklarının ve özellikle Anadolu coğrafyasının haritalandırılması, demografik yapısı, etnik niteliği, sosyo-ekonomik yapısı ve antik dönem tarihine ilişkin ilk araştırmalarla "Doğu Sorunu"nun biçimlenmesinde en az diğer Avrupa devletlerinin oryantalist faaliyetleri kadar etkili olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Rusya, Oryantalizm, Doğu Sorunu, Coğrafya, Haritacılık.

RUSSIAN ORIENTALISTIC STUDIES AND OTTOMAN EMPIRE

Abstract

19th century in the world, has been a century as the "Eastern Question" emerged and took the shape as a phenomenon. When we get down to the roots of embodiment of that

* Bu makale, Prof. Dr. Musa ÇADIRCI danışmanlığında yürütülen ve Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde 2005 yılında İsmail PEHLİVAN tarafından hazırlanan "Osmanlı-Rus Diplomatik İlişkileri (1839-1878) adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ismailpehlivan@kilis.edu.tr

problem, we can tell that Orientalism had a tendency to a field of scientific and intellectual endeavor rather than a philosophical one. As a paradox it will not be wrong to say that this way of thinking and the parallel activities have an ironic role in the emergence and development of the modern world and its many science disciplines. In the 19th century, where colonialism evolved into imperialism, Orientalist activities have become a tool of the policies, too. Orientalism distinguished itself in and by researches on the fields of geography, history, ethnology, anthropology, cartography, archeology etc. held by great powers of the period, through many known and/or unknown destinations of the world and this process itself and also in the field study and research "Eastern Question" was involved in setting up the cases. In this respect, the Orientalist studies that the Russian Empire carried out especially in the Ottoman Empire territory, had an effect on the first studies about Ottoman Empire, in particular on the mapping of the Anatolian geography, demography, ethnic characteristics, socio-economic structure and contributed to beginning studies on the history of the ancient and of embodiment of "Eastern Question" like other European countries did.

Keywords: Ottoman Empire, Russia, Orientalism, Eastern Question, Geography, Cartography.

Giriş

Bu çalışmada sömürgecilik döneminin emperyalizme evrildiği 19. Yüzyıl sürecinde Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki oryantalist faaliyetleri değerlendirilmeye çalışılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yürütülen Oryantalist faaliyetleri gerçekleştiren ülkeler ve yöneldikleri alanlar dikkate alındığında bu faaliyetlerin ve ortaya konulan çalışmaların bu ülkelerin siyasi hedefleri ile bir paralellik oluşturduğu söylenebilir. Örneğin İngiliz ve Fransızlar Mısır, Suriye, Filistin ve Anadolu'da oryantalist faaliyetlerde bulunmuşlardır. Yine İngilizler ve ayrıca Almanlar Mezopotamya'da; 1828-1829 ve 1853-1856 ile 1878-1879 dönemlerinde Ruslar Anadolu ve Orta Doğu'da faaliyetlerde bulunmuşlardır. XX. yüzyıl başlarında ise ilk zamanlar Fransızların, daha sonra Almanların, ardından da Rusların ve en son olarak da Avusturyalıların Balkanlarda yürüttükleri oryantalist faaliyetler dikkatimizi çekmektedir

Bu siyasi amaçları öncelikle İmparatorluk sınırları içindeki gayr-ı Müslim unsurlar arasında dini propaganda yapmak ve bu propagandalarla daha sonraki politik hesaplarına yön vermek; ikincisi dönemin sömürgeci politikaları çerçevesinde bu yörelere nüfuz edebilecekleri araçlar için yol, demir yolu güzergâhları tespit etmek ve bu güzergâhlar üzerindeki doğal

kaynakları keşfetmek ve bu kaynaklardan ticari çıkarlar sağlamak; üçüncü olarak da temelde yine siyasi güdülerin şekillendirmesiyle plan, harita, kroki vb. konularda araştırmalar yapmak olarak ifade edebiliriz. Bu amaçlara yönelik araştırmalar, özellikle arkeoloji, tarihi topografya, haritacılık, iklim araştırmaları, jeoloji, bitkibilim ve sosyal alanlarda yapılan araştırmalar olarak gerçekleştirildiği görülmektedir.

Rusya'nın Sibirya ve Orta Asya'ya yönelik fetih politikaları ile paralel bir düzlemde gerçekleştirdiği Oryantalist çalışmalar, XIX. yüzyılda bu bölgelerin büyük oranda egemenlik altına alınması ile birlikte İran ve Osmanlı İmparatorluğu topraklarına yönelmiştir.

XIX. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderi üzerine kurgulanan siyasal çözümlerin *Doğu Sorunu* terminolojisi üzerinden açıklandığı bir dönemdir. Bu yüzyıl, *Doğu Sorununa* siyasal çözüm arayışları ile birlikte Oryantalist faaliyetlerin de giderek artış gösterdiği ve yoğunlaşarak yürütüldüğü bir dönem olarak dikkati çekmektedir. Bu gözlem ise Oryantalizm ile *Doğu Sorunu* arasında bir ilişkinin varlığı kuşkusunu beraberinde getirmektedir. Bu bakımdan, ikisi arasında her ne kadar yapısal bir ilişki yok gibi görünse de, Oryantalizm'in *Doğu Sorununun* icadına ve tanımlanması sürecine entelektüel bir boyut kattığı yadsınamaz görülmektedir.

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin konumunu, siyasal ilişkilerini ve dönemin gelişmelerini nesnel bir biçimde anlamak ve değerlendirmek, Osmanlı coğrafyasında gerçekleştirilen Oryantalist çalışmaları bilimsel bir gözle ele almayı gerektirmektedir. Gerek Avrupa ülkeleri, gerekse Rusya tarafından Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yürütülen Oryantalist faaliyetlerin (Akyol: 1990, 537), adeta "*Doğu Sorunu*"nun siyasal çözümüne ideolojik bir altyapı oluşturma görevi üstlenmiş izlenimi taşıdığı ifade edilebilir. *Doğu Sorununa* yaklaşımı ve bu konuda takınmış olduğu tutum göz önüne alındığında, Rusya'nın özellikle bu yüzyılda, konuyu teoriden fiiliyata taşıyan ve siyasi bakımdan, neredeyse yeniden icat eden bir devlet olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Öteden beri değişik gerekçelerle yürütülen oryantalist çalışmaların özellikle XVIII. ve XIX. Yüzyılda sömürgeciliğin yerleşmesine ve yaygınlaşmasına yaptığı katkılar göz önüne alındığında, Rusya'nın olduğu gibi Avrupa ülkelerinin de Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik oryantalist faaliyetlerinde bilimsel kaygıların yanı sıra, bir takım siyasal kaygıların önemli rol oynadığı söylenebilir (Akyol, 1990: 530-534).

Osmanlı-Rus ilişkilerinin gelişim sürecinde, her iki devlet arasındaki güç dengesinin değişiminde, siyasi rekabetin ve diğer etkenlerin yanı sıra, rekabete dayalı ittifaklar sisteminin değişimi de önemli bir rol oynamıştır. Daha XV. yüzyıldan itibaren, Osmanlı-Rus ilişkilerinin, giderek rekabete dönüşen seyrinde uzun yüzyıllar boyunca devam eden Osmanlı üstünlüğünden, Rus üstünlüğüne dönüşümün, tarihsel bir takım nedenlerinin yanı sıra, her iki devletin siyasal, sosyal ve idari sistematiğini belirleyen, kültürel dönüşüm süreçlerinin de önemli etkileri olduğu açıktır.

Siyasi, iktisadi ve askeri yapısı, dini-fütuhat geleneğine göre biçimlenen, sosyal yapısı da bu bağlamda şekillenen Osmanlı Devleti'nin, genişlemesinin en son sınırına eriştiği noktada Avrupa'nın iktisadi, kültürel ve siyasal değişiminin düşünsel arka planının da dikkatle göz önüne alınması önem taşımaktadır. Osmanlı Devleti'nin duraklama sürecine girmesinde ve giderek artan bir hızla gerilemesinde Avrupa'daki gelişmelerin niteliğinin ve bu gelişmelerin Osmanlı Devletine etkilerinin dönem içinde yeteri duyarlılıkta dikkate alındığını söylemek pek mümkün görünmemektedir. Zaman zaman Avrupa'daki gelişmelere bakarak siyasi ve askeri bir kıyasın yapıldığını biliyoruz ancak, bu gelişmelere ilişkin derinlikli değerlendirmelerin olduğunu söyleyemiyoruz. Bütün bu hızlı gelişmeler karşısında Osmanlı Devleti'nin kendini yeniden üretmesi -sosyo-ekonomik, idari, askeri ve kültürel açıdan yeni değişim dinamiklerini göz önüne alan bir değişim ve dönüşüm sürecine girememesi- gerek Avrupa ile gerekse, hemen kuzeyinde, hızlı bir biçimde büyüyen Rusya ile olan güç dengesinin değişiminde önemli faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin gözlemler bu iki ülkenin, uzun süre boyunca birbiri ile zıtlaşan, ama birbirinin aynı olan bir çift gibi olduğu yönündedir (Braudel, 1993: 131). Birbirine benzeşen bu iki yapının tarihsel süreçte nasıl farklı yönlere evrildikleri bir tartışma konusu olabilir. Avrupa'nın bir zamanlar olduğu gibi, günümüzde de, bu yöndeki tartışmalara rağmen, hala doğulu olarak tanımladığı, ancak öteden beri bir Avrupalılaşıma çabası içinde olan Rusya'nın söz konusu doğululuk niteliğinde Ortodoks Hıristiyanlığına dikkat çekmek gerekir. Avrupa'nın Rusya'ya olan sosyo kültürel etkisinde, Ortodoks Hıristiyanlığı doğululuk olarak nitelenirken, bu mezhepsel farklılık esas itibarıyla kökensel birliktelik taşımaktadır. Oysa Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa ile sosyo-kültürel ilişki içine girme konusundaki tarihsel sürecine karşın, her zaman bu kıtanın tahripkâr sızmasının kıyısında ve dışında kalmaya devam etmiştir (Braudel,

1993: 380). Bu ise Osmanlı İmparatorluğunun sosyo-kültürel yapısını Avrupa kültür çevresinin dışında sürdürmeye zorlamıştır. Kuşkusuz bu durumun imparatorluğun içsel değişim ve dönüşüm hızı ve sahip olunan sosyo-kültürel yapının temel nitelikleri ile yakından ilgisi vardır. Bütün bunlardan dolayı Osmanlı-Rus ilişkilerinde olduğu kadar, Rusya'nın doğu fütuhatıyla ilgili gelişme sürecinde de bu kültürel dönüşümün kazandırdığı oryantalist düşünce biçiminin etkilerinin incelenmeye değer olduğu kanısındayız.

Rus Oryantalistleri ve Faaliyetleri

Orta Doğu, Anadolu ve İran ile ilgili Oryantalist çalışmalar XIX. yüzyılın başlarında Rusya'da üniversitelere yönelik akademik tüzüklerin yeniden düzenlenmesi ile birlikte kurumsal bir boyut kazanmıştır. Tüzük düzenlemelerinin ardından üniversitelerde özellikle Arapça, Farsça ve Türkçe öğretimine ağırlık verilmiş ve bu konuda Moskova'da Boldirev'in Petersburg'da Senkovski'nin ve Kazan'da ise Kazım Bey'in yürüttüğü dersler yöndeki araştırmacıların yetişmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Sonraki nesil oryantalistlerin hemen hemen tümü ya Senkovski'nin ve Kazım Bey'in öğrencileri, ya da bunların yetiştirdikleri bilim adamlarının öğrencileri olarak karşımıza çıkmaktadırlar (Barthold, 2000: 439).

Bu yüzyıl Anadolu ve Ortadoğu'da sadece Rusların değil, Avrupalı oryantalistlerin de çok değerli araştırmalar yürüttüğü bir zaman dilimidir. Bu yöndeki çalışmaların önemli bir kısmı ya diplomatik temsilciliklerde görevlendirilen kişilerce yada diplomatik temsilciliklerin sponsor olarak desteklediği kişilerce yürütülmüştür (Layard, 2000: 225-226; Poole, 1999: 105-108; Цыбульский, В. В, 1988: 23-24).

Bu ülkelerin araştırmacıları tarafından gerçekleştirilen faaliyetler, zaman zaman bireysel düzeyde gerçekleşse de, çoğunlukla diplomatik görevlilerin ya bizzat katıldığı ya da finanse ettiği veya resmi koruma sağladığı ortamlarda gerçekleşmiştir. Örneğin, Layard'ın Mezopotamya'da yaptığı Ninova kazıları sırasında çıkardığı arkeolojik eserlerin İngiltere'ye götürülmesinde o dönemlerde İngiltere'nin büyük elçisi Lord Stratford Canning'in maddi ve manevi desteğinin yanında, kazıların maddi yükünün bizzat İngiliz hükümeti'nce yükümlendiği görülmektedir. Lord Stratford Canning'den sonra uzun süre İngiltere'nin İstanbul büyükelçiliği görevinde bulunan Layard, bizzat Lord Stratford Canning'in görevlendirmesi ile İran

ve Osmanlı Devleti sınırlarında yer alan Mezopotamya'da kazılar yapmakla görevlendirilmişti. Lord Stratford Canning'in anıları üzerine yapılan bir çalışmada, Canning daha önce Sırbistan ve Arnavutluk'ta görev yapan ve buradan Canning'e düzenli raporlar yollayan Layar'dı önceleri yanına ateşe olarak almak istemiş, ancak bunda başarılı olamayınca Mezopotamya'da araştırmalar yapmakla görevlendirilmesini sağlamış, bu amaç için başlangıç olarak 120 İngiliz lirası olmak üzere yılda 200 İngiliz lirası aylık tahsisetmişti. Layard bu çalışmalarında Canning'i sürekli haberdar edecek, Türk makamlarına saygı gösterecek onlara şirin görünmeye çalışarak, bulduğu her şeyi İngiltere'ye gönderebilmenin yollarını arayacaktı. Ayrıca, Lord Canning tarafından Layard'ın bu yörede kazı yapabilmesi için bir tavsiye mektubu verilmiş ve çıkardığı heykelleri dışarı yollayabilmesi için bir de ferman çıkarttırılmıştı

1833 Hünkâr İskelesi Antlaşması ile başlayan ve 1853 yılına kadar devam eden barış dönemi Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda yürüttüğü oryantalist faaliyetleri açısından oldukça elverişli bir dönem olmuştur. Başlangıçta Mezopotamya, Suriye, Filistin ve Mısır'a yönelik olarak gerçekleştirilen Oryantalist faaliyetler ağırlıklı olarak Doğu Hıristiyanlığı ve Ortodoksluk konuları ile ilgili olmuştur. Bu açıdan 1830 yılında A.N. Muravyev'in ve 1835 yılında Norov'un gerçekleştirdikleri seyahatler sonucunda ortaya koydukları eserler dikkat çekmektedir (Muravyev: 1853,). Daha sonra ise Yafa'da on beş yıl boyunca konsolosluk yapan ve bölgenin Osmanlı egemenliği altındaki durumu konusunda incelemeler yapmakla görevlendirilen Vasily'in 1842 yılında Suriye ve Filistin üzerine hazırlamış olduğu eser bu konularda yapılan çalışmaların stratejik değerini ortaya koyması açısından önem taşımaktadır (Vasily: 1862,).

Bu arada Osmanlı-İran sınırı sorunu ile ilgili oluşturulan komisyonda görev yapan Tchirikov adlı bir komisyon üyesinin bu üç ülkenin sınır bölgelerinde yürütmüş olduğu araştırmalar ve bunun sonucunda yayınlamış olduğu *Yolculuk Günlüğü* adlı çalışması dikkat çekmektedir (Akyol: 1990, 536)¹. Eser 1875 yılında yayınlanmıştır (Barthold, 2000: 439). Yine 1850'lerin başında Kafkasya'da görev yapan N. V. Khanykov, Mezopotamya'yı da içine alan, İran'ın güney-batısına yaptığı bir seyahat ve bu bölgede yapmış olduğu çalışmalar dikkat çekicidir. Aynı şekilde Çihaçev'in de İstanbul Rus Büyükelçiliği'ndeki görevi sırasında

¹ Tchirikov idaresi altındaki Rus topograflarla birlikte yürütülen çalışmalarda Osmanlı-Rus sınırlarının, Kafkasya'nın ve Türkiye çevresinin haritaları çıkarılmıştır.

tanışmış olduğu ve oldukça etkilendiği Mihail Pavloviç Vronçenko'nun 1839–1840 yıllarında seyahat ettiği Anadolu ile ilgili *Günümüz Anadolu'suna Genel Bir Bakış* adlı iki ciltlik çalışmasından söz etmek gerekir (Andrussov, 1900: 278).

Bu yüzyıla kadar yeterince araştırılma imkânı ve ortamı bulunamayan Anadolu, Ortadoğu ve İran, özellikle Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasındaki barış dönemlerinde yoğun bir şekilde bilimsel araştırma seferlerine tâbi tutulmuştur. Türk lehçelerinin incelenmesi amacıyla 1860'lı yıllarda Pissarev ve Martinoviç tarafından Anadolu'ya bir gezi düzenlenmiş (Pissarev, 1900: 173-201), ardından 1886 da pek çok Asya ve Afrika ülkelerini gezen A.V. Elisseyev de Anadolu'yu gezmiş ve araştırmalar yapmıştır (Historie de la Social Geographie, 1895: 947-950; Morgan, 1887: 428-429). Elisseyev'in dipnota aktardığımız Anadolu gezisi değerlendirmesine bakılırsa bu gezisi Doğu Anadolu bölgesinin 93 harbi sırasındaki Rus işgali döneminde gerçekleşmiş olduğu anlaşılmaktadır. Kafkaslar üzerinden gerçekleştiremediği Anadolu gezisini, İskenderun'dan başlayarak Halep, Antep, Malatya, Sivas, Tokat, Amasya, Muş üzerinden gerçekleştiren Eliseief, Anadolu'nun etnik yapıları üzerinde gerçekleştirdiği sözde antropolojik araştırmaların yanı sıra, Anadolu'da bir "Rus kolonileri"nin var olduğu vehmi içinde hareket ediyor ve bunlar üzerinden Anadolu'ya bir Rusya kimliği yapıştırmaya çalışıyordu². Ayrıca J.I. Simirnov'un 1883-1884 yılları arasını kapsayan seyahatinde ve 1895 yılında İstanbul'da kurulan Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün görevlendirmesi üzerine gerçekleştirdiği çalışmaları anımsatmak gerekir (Barthold, 2000: 446; Turayev: 1904, 41). Yine bu dönemde Rus Coğrafya Derneği'nin görevlendirmesiyle, Doğu Anadolu bölgesinde botanik araştırmaları ve incelemeleri yapan Prens Masalsky'yi de zikretmekte yarar var (Morgan,

² "A. V. Eliseief Kafkaslar üzerinden Ermenistan'a, oradan Kürdistan'a seyahat etmeyi planlamıştı. Fakat Kürtler arasında çıkan bir ayaklanma yüzünden bu planını gerçekleştirememiştir. Bunun üzerine Kars'tan Batum'a dönmüş, oradan da gemiyle İskenderun'a gitmiştir. Eliseief Küçük Asya kıyılarında Rus kolonilerinin izini boşuna keşfetmeye çalışmıştır. Sadece çok iyi bilinen Manyas Gölü'nde bulunan koloniyi ziyaret edebilmiş ancak bu koloninin en eski yerleşiklerinin bazılarında bu kolonidekilerinin bir bölümü Dicle ve Fırat'ın yamaçlarına yerleştirilmişlerdi. Buralarda konuşabileceği kimse yoktu. Manyas'taki [Rus] yerleşimciler zamanla Rusçayı unutmuşlardı. Rusya Onların çoğu için yabancı bir ülke olarak görünüyordu artık. Manyas'ta bir kilise ve bir uniteryen din adamı kalmıştı. Manyas halkı genellikle kaba ve cahildi, onların çoğu Türkçeyi Ruslardan daha iyi konuşuyordu. Daha sonra bunlardan bazılarının son savaşta Rusya'ya karşı çalıştığını ve hatta ordudan ödüller aldıklarını öğrendiği zaman. bunun Eliseief üzerinde bıraktığı genel etki acı verici olmuş." (Bkz. *Historie de la Social Geographie*, st Petersburg, 1895-1897).

1887: 429). Prens Masalsky'nin Doğu Anadolu'nun bitki florası üzerine yaptığı araştırmalar bir yana özellikle Kars ve Kağızman bölgelerinde narenciye, kahve ve çay konusunda kültür tarımı yapılabileceği konusundaki değerlendirmeleri dikkate değer niteliktedir.

XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Rusya'nın Yakın Doğu'da ve Anadolu'da yürüttüğü oryantalist çalışmalar bu ülkenin, diğer Avrupa ülkeleri ile birlikte bu bölgeye ilişkin nüfuz arayışlarının en belirgin entelektüel boyutunu ortaya koymaktadır. XX. yüzyılda da devam eden Anadolu üzerine yürütülen oryantalist çalışmalar, 1882 yılında Ruslar tarafından kurulan Filistin Ortodoks Derneği'nin Doğu Hıristiyanlığı ve Filistin konularında yaptığı araştırmalar dikkati çekicidir. Filistin'de önemli incelemelerde bulunan bu derneğin daha sonradan başkanlığını yapan Hitrovo, III. Şarkiyatçılar Kongresi için kutsal topraklarla ilgili Rusça, orijinal ve çeviri eserlerin listesini içeren bibliyografik bir dergi de yayınlamıştır. Bu dönemde yine Suriye ve Filistin'de arkeolojik araştırmalar yapmak üzere N. P. Kondakov ve A. A. Olesnikov gibi akademisyenlerinde katıldığı bir gezi düzenlenmiş, bu gezi sonucunda Filistin hakkında Arapların bu ülkeyi fethetmesinden, Haçlı Seferlerine kadar olan döneme ait Arap kaynaklı bilgiler toplanmıştır. 1915 yılında I. Dünya Savaşı sırasında Filistin'in Osmanlı Devleti'nden ayrılacağı düşünülerek, Petrograd'da bir Filistin komitesi ve Kudüs'te bir arkeoloji enstitüsünün kurulması ve bu enstitü aracılığıyla Filistin'in daha geniş çerçeveli bir incelemesinin yapılması tasarlanmıştır. Yine bu dönemde Moskova Arkeoloji Derneği'nin desteğiyle "Ön Asya Derneği" adıyla daha iddialı bir proje ortaya konulmuştu.

Daha önceki yüzyıllarda ağırlıklı olarak Sibirya, Orta Asya ve Uzak Doğu'ya yönelik olarak gerçekleştirilen Rusya'nın oryantalist faaliyetleri, XIX. yüzyıldan itibaren, Osmanlı İmparatorluğu karşısında önemli bir siyasal üstünlük sağlamasına ve Batı Avrupa ülkeleriyle giriştiği siyasi, ticari ve askeri rekabete bağlı olarak Ön Asya ve Orta Doğu'ya doğru kaymaya başlamıştır.

Rus literatüründe bu dönemde Orta Asya ve Uzak Doğu ile ilgili pek çok çalışma olmasına karşın Orta Doğu ve Ön Asya (Anadolu) ile ilgili çalışmalar Avrupa ile kıyaslandığında beklenildiği kadar zengin değildir. Oysa Rusya'nın Osmanlı ile ilgisinin bir o kadar da eskiye dayandığını biliyoruz. Bu ilgi daha III. İvan zamanında resmi olarak *Posolskiy Prikaz* (Elçiler Dairesi)'da Türkiye (Osmanlı Devleti) masası oluşturulması ile

kendini göstermiştir (Kurat, 1990: 5; Платонов : 1917, 215; Kuzucu: 2013, 25).

Bu dönemde Orta Doğu ve Ön Asya ile ilgili Rusya kökenli çalışmaların azlığı söz konusu ise de, XIX yüzyıl başlarında resmi olarak kabul edilen tüzüklerle Rus üniversitelerinde “Şark Dilleri” eğitiminin kurumsallaştırılmış olduğu dikkati çekmektedir.

Gerek Sibirya’da ve Orta Asya’da, gerekse XIX. yüzyılda Ön Asya, İran ve Orta Doğu’da gerçekleştirilen oryantalist çalışmaların pek çoğu, Rusya’da yetiştirilip, söz konusu bölgelerdeki ülkelerin diplomatik temsilciliklerinde görevlendirilen kişilerce yürütülmüştür. Çihaçev örneğinde de gördüğümüz gibi, bu kişiler genellikle bu diplomatik misyonlarda sekreterlik düzeyinde görev yapmaktalar ve buldukları ülkelerde resmi izinler alarak uzun seyahatlere katılmaktadırlar. Örneğin 1840–1841 yıllarında Rus elçiliğinin sekreteri Baron Bode İran’ın bazı bölgelerini gezmiş, bu yolculuğun sonuçlarını Luristan, Arabistan ve Bahtiyariler’e ilişkin iki ciltlik bir eserde toplamış ve bu eserini İngilizce olarak yayınlamıştır (Barthold: 2000, 441).

Oryantalist çalışmalar denilince bu yüzyılda özellikle coğrafya alanındaki çalışmaların söz konusu olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü coğrafya araştırmalarının tarihsel yönelimi XX. yüzyılda ülkeler ve beşeri coğrafya olmak üzere coğrafya biliminin ikili yapısı temelinde geliştiği, dolayısıyla oryantalist çalışmaların coğrafya kapsamında etnografya, dilbilim, sosyal yaşam, kültür alanlarını da kapsayacak şekilde gerçekleştirildiği bilinmektedir (Akyol: 1991, 530).

XIX. yüzyılda coğrafyanın kapsamı içinde yer alan diğer bilim dallarıyla da ilgili olarak yöneldiği ülkeler dikkat ettiğimiz de ilginç bir görünüm arz etmektedir. Bu ilginçlik belki tesadüfi olarak nitelenebilir. Ancak bu yönelimin dönemin siyasal koşullarıyla ilgili olduğu göz ardı edilemez. XVIII. yüzyıl öncesinde olduğu gibi, gerek XVIII. yüzyılda, gerekse XVIII. yüzyılın son yarısına ve XIX. yüzyıla gelinceye kadar, bütün dünyada Avrupa, Asya, Amerika ve hatta Afrika kıtasında Avrupalı araştırmacıların pek çok coğrafi araştırmaları mevcut olmakla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu’nda bu yönde fazla bir çalışma olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu yöndeki araştırma ve incelemelerin, özellikle XVIII. yüzyılın son yarısında ve XIX. yüzyılın başından itibaren bir ivme kazanmış olduğunu söylemek mümkündür.

Avrupa'lı araştırmacıların "terra incognita³" olarak nitelediği Anadolu'ya ilişkin araştırmaları, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanma sürecine girdiği dönemle birlikte Avrupa devletlerinin siyasi hesaplarına paralel olarak gerçekleştirilmeye başlamıştır. Bu bakımdan bu yöndeki araştırmaları güdüleyen belli başlı üç noktayı belirtmek gerekir.

Birincisi, İmparatorluk sınırları içindeki gayr-ı Müslim unsurlar arasında dini propaganda yapmak ve bu propagandalarla daha sonraki politik hesaplarına yön vermek; ikincisi dönemin sömürgeci politikaları çerçevesinde bu yörelere nüfuz edebilecekleri araçlar için yol, demir yolu güzergâhları tespit etmek ve bu güzergâhlar üzerindeki doğal kaynakları keşfetmek ve bu kaynaklardan ticari çıkarlar sağlamak amaçlı incelemeler yapmak; üçüncü olarak da temelde yine siyasi güdülerin şekillendirmesiyle plan, harita, kroki vb. konularda araştırmalar yapmak olarak görölmektedir. Özellikle arkeoloji, tarihi topografya, haritacılık, iklim araştırmaları, jeoloji, bitkibilim ve sosyal alanlarda yapılan araştırmalar büyük bir yer tutmaktadır (Akyol: 1991, 533-534). Avrupalıların, öteden beri incelenen kent kalıntıları, bu kalıntıların çevre planları ve basit yol haritaları ile başlayan bu yöndeki çalışmaları, XIX. yüzyılın başından itibaren önceleri Osmanlı Devleti'nin ıslahat çalışmalarının bir uzantısı olarak gündeme gelmiştir. Ardından *Doğu Sorunu* çerçevesinde İngiltere, Fransa ve Rusya'nın daha sonra da Avusturya ve Almanya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki siyasi, iktisadi ve ticari çıkar mücadeleleri çerçevesinde, kimi zaman işgal dönemlerinde, kimi zaman da barış dönemlerinde gerçekleştirilmiştir.

XIX. yüzyılın başlarında, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde İngiliz ve Fransızlar Mısır, Suriye ve Filistin'de, yine İngilizler ve Almanların Mezopotamya'da; 1828-1829, 1853-1856 ve 1877 Osmanlı-Rus savaşları sırasında Rusların (Wrongschenko: 1838, 4; Fonton: 1840, 568), Fransızların ve İngilizlerin Anadolu'da yaptıkları çalışmalar dikkat çekicidir. XX. yüzyıl başlarında ise ilk zamanlar Fransızların, daha sonra Almanların, Rus işgali sonrasında da Rusların ve en son olarak da Avusturyalıların Balkanlarda oryantalist nitelikli araştırma faaliyetlerinde bulduklarını gözlüyoruz (Akyol: 1991, 537). Bu ölkelerin araştırmacıları tarafından gerçekleştirilen faaliyetler, yukarıda da belirttiğimiz gibi, ender olarak bireysel düzeyde gerçekte de, çoğunlukla için içine diplomatik

³ Keşfedilmemiş yer, bölge veya alan.

görevlilerin bizzat katıldığı ya da finanse ettiği veya resmi koruma sağladığı ortamlarda gerçekleşmiştir (Layard: 2000, 225-226; Poole:1999, 105-108).

Rusya'nın oryantalist çalışmalarının yönelim alanlarına dikkat ettiğimizde XIX. yüzyıla gelinceye kadar Osmanlı coğrafyasının bu alana dâhil olmadığı izlenimi edinilebilir. Gerçekten de XIX. yüzyıla gelinceye kadar Anadolu ve Ortadoğu üzerine pek fazla faaliyetin olmadığını görüyoruz. Bu, öncelikle Rusya'nın XIX. yüzyıla gelinceye kadar asıl siyasi fetih alanlarının Orta Asya ve Sibirya olmasıyla, ikinci olarak da Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dönemlerde Rusya için hala önemli bir direnç noktası olmasıyla açıklanabilir. Ancak XVIII. yüzyılın son dönemlerinde ve XIX. yüzyılın başlarından itibaren ki, Rusya Osmanlı İmparatorluğu'nun giderek zayıfladığı ve çözülme sürecine girdiği düşüncesiyle Osmanlı İmparatorluğu topraklarını fetih planları içine açıktan dahil etme niyetlerini ortaya koymaya başlamıştır (Зайончковский : 1908, 720-738). Bu dönem çalışmaların bir kısmı zaman zaman sınır sorunları dolayısıyla ortak müdahalenin gerekli görüldüğü ortamlarda veya ülkeler arasında mevcut olan barış dönemlerinin sağladığı koşullarda gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda özellikle 1833 Hünkâr İskeleyi Antlaşması gibi, Rusya ile gerçekleştirilen barış dönemleri Rus araştırmacılar ve Osmanlı Devletinde görevli Rus subayları için rahat bir araştırma ortamı yaratmıştır. Bu bağlamda XX. Yüzyılın başında Dışişleri Bakanlığı, *Doğu Araştırmalarına Ait Kaynaklar (1909-1915)* adıyla iki ciltlik bir eser yayınlamış, ancak bunlar gizli tutulmuştur (Barthold: 2000, 442). Ayrıca daha sonraki dönemde 1893-1894 tarihleri arasında bir kısmı Maliye Bakanlığı tarafından, bir kısmı ise Bilimler Akademisi tarafından desteklenen M. L. Tomara ve Kaptan Toumansky'nin gerçekleştirdiği Hazar Denizi'nden Hürmüz Boğazı'na gidiş ve dönüş yolculuğu dikkate değer araştırma seferlerinden biridir. Rusya'nın İran, Anadolu ve Ortadoğu coğrafyalarına ilişkin oryantalist çalışmaları bir noktada eş zamanlı olarak gerçekleşmekteydi denilebilir. Bu yüzyıla kadar yeterince araştırılma imkânı ve ortamı bulunamayan Anadolu, Ortadoğu ve İran, özellikle Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasındaki barış dönemlerinde yoğun bir şekilde bilimsel araştırma seferlerine tâbî tutulmuştur (Andrussov: 1900, 278). Bu dönemin en önemli ve en dikkati çeken araştırmacılarından biri de neredeyse yirmi yıl boyunca birçok kere Anadolu'ya seyahatlerde bulunmuş Petr Aleksandroviç Çihaçev'dir. Çihaçev'in Anadolu'da gerçekleştirdiği araştırmalar, Rusya'nın Anadolu'ya ilişkin gerçekleştirilen oryantalist çalışmalarının en önemlisidir (Barthold: 2000, 445; Цыбульский: 1988, 213-215; Чихачев: 1982, 11). Çihaçev'in

Anadolu'nun coğrafyasından paleontolojisine, etnolojisinden botaniğine, zoolojisinden klimatolojisine, sosyal yapısından siyasal sistemine kadar daha pek çok yönüyle ilgili yüzü aşkın makale, kitap ve değerlendirme ile dönemin önemli oryantalistlerinden biri olduğunu ortaya koymuştur. Bu çalışmaları arasında bütün dünyaca çok iyi bilinen, ancak henüz Türkçe'ye kazandırılmamış olan sekiz ciltlik *Asie Mineure* ayrı bir öneme sahiptir. Anadolu'ya ilişkin bu yöndeki çalışmalardan biri de Kaptan Vrontchenko'nun *Günümüz Anadolu'suna Genel Bir Bakış* adlı iki ciltlik araştırmasıdır. Bu dönemde Rusya'da Türk lehçelerinin incelenmesi amacıyla 1860'lı yıllarda Pissarev ve Martinoviç tarafından da Anadolu'ya bir gezi düzenlenmiştir.

Ayrıca bu dönemde Osmanlı'nın Rus üniversitelerinde ders olarak okutulmaya başladığını görüyoruz. İlk olarak Senkovski tarafından Petersburg üniversitesinde Arapça ve Farsça ile birlikte verilen bu dersler daha sonra Türk Kürsüsünün kurulması üzerine Senkovski'nin öğrencileri tarafından bağımsız bir ders olarak verilmeye başlanmıştır (Barthold: 2000, 446).

Söz konusu yüzyılda Filistin ve Ortadoğu'ya yapılan araştırmaların ağırlıklı olarak Doğu Hıristiyanlığı ve Ortodoksluk üzerine yoğunlaştığı göze çarpmaktadır. Bu da bu yüzyılda gündeme getirilen Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyanların ayrıcalıkları ve hakları ile ilgili taleplerin neden olduğu siyasi problemlerin entelektüel alt yapısını oluşturma amacıyla ilgili olduğunu düşüncesini akla getirmektedir.

Yakın Doğu'da artan Rus oryantalist çalışmalarının bu coğrafyadaki devletlerarası siyasi rekabetle birlikte daha da yoğunlaşması, bu bölgeye ilişkin egemenlik arayışlarının en belirgin entelektüel boyutunu ortaya koyduğu düşünülebilir. Nitekim benzeri bir biçimde XIX. yüzyıl süreci içinde özellikle Kafkaslar bölgesindeki Osmanlı-Rus ve İngiliz rekabeti sonrası gelişen olaylar, Rusya'nın bu bölgeye ilişkin araştırma ve inceleme faaliyetlerinde bir bilim dalının doğmasına bile yol açmıştır. Kafkasoloji olarak adlandırılan bu bilim dalının faaliyetleri sonucunda 1801'de Gürcistan'ın Rusya'ya bağlanması ve İran ile Rusya arasında 1828'de yapılan Türkmençay antlaşmalarıyla bu bölgelerin Ağrı'ya kadar Rus egemenliğine girmesiyle birlikte bu yörelerin dillerine, edebiyatlarına, coğrafyasına ve etnolojisine ilişkin daha derinlikli araştırmaların gerçekleştirilmesini mümkün kılmıştır. Bu araştırmalar bu bölgelerde Sovyet

Döneminde de varlığını devam ettiren Rus egemenliğinin pekişmesinde önemli işlevler görmüş gibidir.

Sonuç

Sonuç olarak Rusya'nın tarih sahnesine çıkışından itibaren gerek kültürel, gerek sosyal açıdan ikili bir özellik sergilediği söylenebilir. Çünkü Rusya tarihsel olarak, her ne kadar Asyalılığı ağır basan bir toplum olmuştur da yüzü sürekli Batı'ya dönük bir toplum ve devlet özelliği göstermiştir. Bu özelliği onun Avrupa kültür çevresine giriş sürecini ve Oryantalist düşünceye eklenmesi çabalarını kolaylaştırıcı bir etki yapmıştır denilebilir. Özellikle XIX. yüzyılda yükselişe geçen, Oryantalizmden beslenen sömürgeci siyasetin Rusya'da zemin bulmasında hızlı bir biçimde gerçekleşen bu kültürel dönüşümün önemli bir rolü olmuştur. Rusya bu kültürel dönüşüm ve Oryantalist düşüncenin kazandırdığı entelektüel ivme sayesinde Orta Asya'da, Sibirya'da daha sonrasında da Osmanlı Coğrafyası'nda yoğun fetih hareketlerine zemin oluşturacak coğrafyaların askeri-siyasal, sosyal, coğrafi, kültürel ve tarihsel boyutlarına ilişkin veriler elde etmeye yönelik bilimsel araştırma faaliyetlerine girişebilmiştir. Bu bilimsel, entelektüel çalışmalar sayesinde, Büyük Petro ile başlayan politik atılımı, kısa sürede Orta Asya ve Sibirya'ya yönelik fetih hareketlerini tamamlamasını sağlamış, bir yüzyıl bile geçmeden de Kafkaslar bölgesine ve oradan da Osmanlı Anadolu'sunun içlerine uzanan siyasi hedeflerine ulaşabilmiştir. Bu fetih faaliyetlerinin gerçekleşmesinde bir noktaya dikkat çekmek gerekir ki, o da; politik olarak hedeflenen coğrafyaların, toplumların ve siyasi yapıların Oryantalist düşünce ile ilişkili olarak, öncelikle "ötekileştirilerek" yeniden keşfedilme sürecine girilmesi ve dolayısıyla "özgü" bir kurgunun oluşturularak klasik sömürgeci yaklaşımla "medeniyet götürme" algısına ulaşılmasıdır.

Bu yaklaşım biçimi, yukarıda da değinilmiş olduğu gibi, Moğollar öncesinden beri Asya kavimleriyle bir tanışıklık, bir ilişki içinde olan, Asya coğrafyasına hiç de yabancı olmayan Rusya'nın Oryantalist felsefe ile bu siyasi alanlarını bir anlamda yeniden "icat" (Bassin: 1991, 766-794) ettiği gerçeğini ortaya koymaktadır."

Genel olarak oryantalist düşüncenin ve bu düşünceden hareketle Doğu Sorunu'na ilişkin tasarımların bir eleştirisi niteliği taşıyan bu çalışma, hangi amaçla yapılırsa yapılsın söz konusu tarihi süreç içinde gerçekleştirilen oryantalist araştırmaların bilimsel sonuçlarını tartışma

niyetinde olmamıştır. Yalnızca tarihsel süreci içinde bir olgusal tespit ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışma ile ilgili sonuçların kuşkusuz eleştirilmeye ve tartışılmaya her zaman muhtaç olduğunu belirtmemiz gerekir.

KAYNAKÇA

- Akyol, İbrahim Hakkı, ""Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji", *Tanzimat II*, 2. Baskı, MEB Yayınları, İstanbul, ss. 511-571.
- Andrussov, N., *Kritische Bemerkungen über die Entstehungshypothesen der Bosporus und Dardanellen*, Sitzungsbericht d. Nat. Ges. Jurjew (Dorpat), XVIII, 1900.
- Barthold, Vasiliy Vladimiroviç, (Çev:Kaya Bayraktar, Ayşe Meral), *Asya'nın Keşfi, Rusya'da ve Avrupa'da Şarkiyatçılığın Tarihi*, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 2000.
- Bassin, Mark, "Inventing Siberia: Vision of the Russian East in the Early Nineteenth Century" *The American Historical Review*, Vol. 96, No: 3 (June 1991) pp. 766-794
- Braudel, *Maddi Uygurluk ve Kapitalizm, XV-XVII. Yüzyıllar, Dünyanın Zamanları*, Cilt: III, 1. Baskı, Gece Yayınları, İstanbul, 1993, s. 380.
- Fonton, F. P. *La Russie dans l'Asie-mineure; ou Campagnes du marechal Paskevitch en 1828 et 1829, et tableau du Caucase, envisage sous le point de vue geographique, historique et politique*. Paris, 1840.
- Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara, 1990.
- Kuzucu, Serhat, *Kırım Hanlığı ve Osmanlı-Rus Savaşları*, Selenge Yay. İstanbul, 2013.
- Layard, Henry Austin, (Çev: Zafer Afşar) *Ninova ve Kalıntıları*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2000.
- Morgan, E. Delmar, "Russian Geographical Work in 1886. From Russian Sources", *Proceeding of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography, New Monthly Series*, Vol. 9, No. 7, (Jul., 1887), pp. 423-437.
- Muravyev, A., *Voyage dans les Lieux Saints en 1830*, St. Petersburg, 1853 1854.
- Pissarev, V, "Quelques mots sur le dial. De Trebizonde", *Zapiski*, Cilt: XIII, St. Petersburg.
- Poole, Stanley Lane, (Çev: Can Yücel), *Lord Stratford Canning'in Türkiye*

Anılları, Tarih

Tomara, M. A., *Situation economic de la Perse*, St. Petersburg, 1895.

Vasily, K., *Syrie et Paletsine Sous le Gouvernement Turc*, Odessa, 1862.

Wrontschenko, Colonel, *Description de l'Asie Mineure dans son etat actuel*.

Mem. De bur topogr. D. L'et. Maj. De S.M. l'Emp. De Rssie t. III. Saint Petersburg, 1838.

Заиончковский, А.М., *Восточная Война 1853-1856 г. в Связи*

Современной Ей Политической Обьстановкой, Том 1. Сенпетербург, 1908.

Платонов, Сергей Федорович, *Полный Курс по Русской Истории*

(Platonov, Sergey, Fedorovic, *Polny Kurs po Russkoi İstorii*, Петроград, 1917.

Цыбульский, В. В, *Петр Александрович Чихачев (1808-1890 и Платон Александрович Чихачев (1812-1892)*, Наук, Москва, 1988.

Чихачев, П. А., *Страница о Востоке*, Издательство Наука, Москва, 1982.